

Кайымова Ф.М.

**КОМПОНЕНТТҮҮ БАГЫНЫЧСЫЗ ТАТААЛ
СҮЙЛӨМДӨРДӨН ТУРГАН САЛЫШТЫРМА МААНИЛҮҮ
МАКАЛДАРДЫН СОСТАВДЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ**

Кайымова Ф.М.

**СОСТАВНАЯ ОСОБЕННОСТЬ ПОСЛОВИЦ С СОПОСТАВИТЕЛЬНЫМ
СМЫСЛОМ СОСТОЯЩАЯ ИЗ КОМПОНЕНТНЫХ
БЕССОЮЗНЫХ СЛОЖНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ**

F.M. Kaiymova

**COMPOUND PECULARITIES OF PROVERBS WITH
COMPARATIVE MEANING, CONSISTING OF COMPONENT PART
OF ASYNDETTIC COMPOUND SENTENCES**

УДК: 83.2

Кепте тутумунда экиден көп жөнөкөй сүйлөмдөр катышкан татаал сүйлөмдөр да кездешет. Башкача айтканда, татаал сүйлөмдүн тутумундагы сүйлөмдөрдүн бирөө же экөө тең компоненттүү түрдө болушу мүмкүн. Макал-лакаптар да кепте сүйлөм түзүлүшүндө гана учурайт. Макалада кыргыз тилиндеги татаал сүйлөм структурасында келген макалдардын да компоненттүү келип, салыштыруу маанисин дагы да терең, образдуу, жеткиликтүү берүүсү жана алардын семантикалык-грамматикалык өзгөчөлүктөрү жөнүндө сөз болот. Компоненттүү багынычсыз татаал сүйлөм структурасындагы макалдардын составындагы компоненттер өз ара багынычсыз, багынычтуу, аралаш татаал сүйлөмдөр түрүндө келет. Бирок мындай макалдардын курамында жөнөкөй сүйлөмдөр көбөйгөн сайын, алардын составында сүйлөм мүчөлөрү кемий берет. Макалдардын синтаксистик өзгөчөлүгү алардын көркөмдүк касиети менен да байланыштуу. Салыштыруу маанисин туюнтуп, түрдүү структурада келген компоненттүү макал-лакаптардын ар бирине мисалдар келтирилди.

Негизги сөздөр: макал, салыштыруу мааниси, компоненттүү татаал сүйлөм, поэтикалуулук, багынычсыз татаал сүйлөм, аралаш татаал сүйлөм, багынычтуу татаал сүйлөм, сүйлөмдүн структурасы.

В речи присутствуют сложные предложения, в составе которых участвуют более двух простых предложений. То есть, в составе сложного предложения один из простых или оба предложения могут быть компонентными. Пословицы и поговорки в речи также встречаются при построении предложения. В статье также речь пойдет о компонентности пословиц и поговорок в структуре сложных предложений кыргызского языка, об их сопоставительном смысле и об их семантико-грамматических особенностях. В структуре компонентного бессоюзного сложного предложения компоненты в составе пословиц и поговорок существуют в бессоюзном, союзном и смешанном виде. Но с увеличением простых предложений в

структуре пословиц и поговорок, наблюдается уменьшение количества членов предложения в их составе. Синтаксическая особенность пословиц и поговорок еще связана с их художественными свойствами. Также в статье приведены примеры пословиц и поговорок с разной компонентной структурой.

Ключевые слова: пословица, сопоставительный смысл, компонентное сложное предложение, поэтичность, бессоюзное сложное предложение, смешанного вида сложное предложение, сложносочиненное предложение, структура предложения.

There are complex sentences in the speech, which include more than two simple sentences. That is, as part of a complex sentence, one of the simple or both sentences may be component. Proverbs and sayings in speech also occur when constructing a sentence. The article will also discuss the component of proverbs and sayings in the structure of the complex sentences of the Kyrgyz language, their comparative sense and their semantic and grammatical features. In the structure of the component asyndeton complex sentence, the components in the composition of proverbs and sayings exist in the asyndeton, allied and mixed form. But with the increase in simple sentences in the structure of proverbs and sayings, there is a decrease in the number of sentence members in their composition. The syntactic feature of proverbs and sayings is also related to their artistic properties. Also in the article are examples of proverbs and sayings with different component structure.

Key words: proverb, comparative meaning, component complex sentence, poetry, asyndeton complex sentence, mixed type complex sentence, complex sentence, sentence structure.

Адам турмушунда айныксыз далилденген бардык натыйжалардын, көз караш, ой-пикир, корутундулардын тарбиялык мааниде, элестүү, төп, ары кыска, учкул тизмектелип накыл сөзгө айланып айтылышы макалдар дейбиз. Макал, лакаптардын синтаксистик өзгөчөлүгү алардын көркөмдүк өзгөчөлүгү менен да тыгыз байланыштуу, көбүнчө тикеден-тике

ошондон келип чыгат. Макал, лакаптар прозалык жана поэзиялык касиелекке ээ. Ошого байланыштуу алар жөнөкөй сүйлөм жана татаал сүйлөм структурасында түзүлөт [1,7]. Мурдагы макалаларыбызда макалдар багынычсыз татаал сүйлөм структурасында көп кезигери жөнүндө сөз кылганбыз. Мындай татаал сүйлөмдүн составындагы жөнөкөй сүйлөмдөрдөгү ойлор өз ара салыштырылып, теңештирилип, айырмачылыгы, артык же кемдиги, оң же терс жагы, карама-каршылыктуу белгилери салыштырылып берилген. Ошол салыштырылып берилген сүйлөмдөр кээде жөнөкөй сүйлөмдөр гана эмес, татаал сүйлөмдөр да болушат. Компоненттеринин татаал сүйлөм түрүндө келиши - салыштырма маанилүү макал-лакаптардын дагы бир өзгөчөлүгү. Башкача айтканда, багынычсыз татаал сүйлөмдүн тутумундагы сүйлөмдөр өз ара компоненттүү болуп да келет. Ал компоненттердеги жөнөкөй сүйлөмдөр болсо багынычсыз, багынычтуу, аралаш татаал сүйлөм түзүлүштөрүндө катыша берет.

Мындай түзүлүштө келген багынычсыз татаал сүйлөмдөрдө 3 же 4 көрүнүш, окуя өз ара салыштырылып берилүү менен, составында эки жөнөкөй сүйлөм катышкан татаал сүйлөмдөргө караганда ой кенен, элестүү баяндалат; айтылышы жагынан да поэтикалуулугу, интонациялуулугу артат. Бул жөнүндө С.Г. Лазутин: «Бул ыргактуулук көп мүчөлүү макалдарда ого бетер күчөйт [2, 139]», - дейт.

Аталган салыштырма маанилүү татаал сүйлөмдөр, негизинен, төмөнкүдөй структуралык өзгөчөлүктөрдө келет:

1. Татаал сүйлөм структурасындагы макалдар өз ара тең байланышта келген үч сүйлөмдөн түзүлөт:

Аш кадырын ачкыкан билет

Жок кадырын – тарыккан билет,

Ден соолук кадырын оорукчан билет.

Бир эрден чыккан – жакшыраак, эки эрден чыккан как шыйрак, үч эрден чыккан катындан жоор эшек жакшыраак.

2. Татаал сүйлөмдүн биринчи компоненти багынычсыз татаал сүйлөм, экинчиси жөнөкөй сүйлөм түзүлүшүндө же тескерисинче келет: *Өлүм менен үмүт тең талаш; бири - адамды коркутат, бири арнамысты куркутат.*

3. Татаал сүйлөмдүн компоненттеринин бири жөнөкөй сүйлөмдөн, экинчиси багынычтуу татаал сүйлөмдөн түзүлгөн тең байланыштагы татаал сүйлөм түрүндө же аралаш татаал сүйлөмдөн түзүлөт: *Жазда магдырасаң, күздө жалдырайсың, кышта дабдырайсың.*

4. Компоненттеринин экөө тең багынычсыз татаал сүйлөмдөрдөн болгон тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр болушат: *Балага тийбе – балаасы жугат,*

катынга тийбе – карасы жугат.

5. Компоненттери багынычтуу татаал сүйлөмдөрдөн уюшулган багынычсыз татаал сүйлөмдөр болот: *Абысын таттуу болсо - аш көп, агайын таттуу болсо - ат көп. Эшигин көрүп, төрүнө өт; энесин көрүп, кызын ал.* Мындай түзүлүштөгү макал-лакаптап кепте көп учурайт.

6. Компоненттери аралаш татаал сүйлөмдөрдөн түзүлгөн багынычсыз татаал сүйлөмдөр. Мындай конструкциядагы салыштырма багынычсыз татаал сүйлөмдөр эки компоненттен туруп, ар бир компонентте үчтөн жөнөкөй сүйлөм болуп, алар өз ара багынычсыз жана багынычтуу абалда байланышат. Татаал сүйлөмдүн компоненттеринин түзүлүшүн төмөнкүдөй көрсөтүүгө болот:

а) Компоненттеринин бир бөлүгү багынычтуу татаал сүйлөм, экинчи бөлүгү багынычсыз татаал сүйлөмдүн бир бөлүгү болуп түзүлөт: *Арпа берсең – атка бер, күтүр-күтүр чайнасын; кызды берсең – жашка бер, кубалашып ойносун.*

б) Компоненттеринин биринчи бөлүгү багынычсыз татаал сүйлөмдүн бир бөлүгү, экинчи бөлүгү багынычтуу татаал сүйлөм болуп түзүлөт [1, 66]: *Алышыңды бек байла: жардап кетсе, суу бербейт; жарыкта малың көздөп ал: караңгы кирсе, көз жетпейт. Мүйүз экөө, бирөө сынса – күчү жок; эмчек төртөө, бирөө кетсе – сүтү жок. Кызыктан кызык кызды көр, өзгө эрибей, жатка эрийт; кызыктан кызык тузду көр, майга эрибей, сууга эрийт.*

Салыштыруу мааниси, татаал сүйлөмдөрдөгүдөй эле, карама-каршылыктуу маанидеги сүйлөмдөрдө да бар. Кайчы маанилеш татаал сүйлөмдөр да жогорудагыдай татаал сүйлөмдүн компоненттери катары катыша алгандыгын бир топ макалдардан байкоого болот. Мындай компоненттердеги татаал сүйлөмдөр өз ара багынычсыз жана багынычтуу маанилик катыштарда келе берет.

А. Татаал сүйлөмдөр эки компоненттен туруп, андагы жөнөкөй сүйлөмдөр өз ара тең даражада катышса - компоненттери багынычсыз татаал сүйлөмдөрдөн түзүлгөн карама-каршы багынычсыз татаал сүйлөмдөр болушат: *Уулду төрөйт – уятын кошо төрөбөйт, кызды төрөйт – кыялын кошо төрөбөйт.* Сүйлөмдүн бул түрү кепте өтө сейрек учурайт.

Багынычсыз татаал сүйлөм структурасында уюшулган карама-каршы багынычсыз татаал сүйлөмдөр компоненттеринин составы боюнча эки түрдүү түзүлүштө келет:

1) Эки компоненти тең татаал сүйлөмдөрдөн болот. Мисалы, *Байдын ниети кара, колу ак; кедейдин колу кара, ниети ак. Касыңды жыргалда сына, кашыктап уу береби; досунду жыргалда сына, кайрылып суу береби?*

2) Биринчи компоненти татаал сүйлөм, экинчи компоненти жөнөкөй сүйлөм болот: *Жакшы ай менен күндөй, жакшылыгы ар кимге бирдей – жаман караңгы түндөй. Жамандан жазган, иттен иймен – элинди сүй.* Келтирилген макалдарда “жаман караңгы түндөй”, “элинди сүй” деген компоненттер жөнөкөй түзүлүштө, ал эми биринчилери татаал сүйлөмдөрдөн болушуп, маанилери боюнча карама-каршы катышта.

Б. Эки багынычтуу татаал сүйлөмдөр өз ара бир компонентке биригип, эки компонент карама-каршы катышта, багынычсыз абалда байланышат. Мындай компоненттүү макал-лакаптар кепте өтө көп учурайт: *Карамыктын даны болгуча, ак буудайдын саманы бол; жаман элдин жакшысы болгуча, жакшы элдин жаманы бол. Эки тентек кошулса, бири-бирине жоо болор; эки эстүү кошулса, бири-бирине тоо болор. Балага бычак бербесең – бир ыйлайт, берсең – эки ыйлайт.* Бул макалдардын биринчисинде карама-каршы багынычтуу татаал сүйлөмдөр, кийинкисинде болсо шарттуу багынычкы, үчүнчүсүндө мезгил багынычкы сүйлөмдөр өз ара карама-каршы багынычсыз байланышта турат.

Мындай компоненттүү түзүлүштө келген карама-каршы багынычсыз сүйлөмдөрдүн да биринчи компоненти жөнөкөй сүйлөм формасында, экинчи компоненти багынычтуу татаал сүйлөм формасында же тескерисинче келе бергендиги кепте учурайт: *Жабуу астында жал калат; жал калбаса, жан калат. Жолоочунун жолдогусу жакшы; жолдо болбосо – үйдөгүсү жакшы. Тобокел таш жарат, таш жарбаса – баш жарат. Жыгач кессең – узун кес, кыскартышы кеп бекен?* Жогорудагы компоненттүү татаал

сүйлөмдөрдүн биринчи, экинчи, үчүнчүлөрүндө биринчи компоненти жөнөкөй түзүлүштө, ал эми төртүнчүсүндө экинчи компоненти карама-каршылыктуу жөнөкөй формасында турат.

Бирок татаал сүйлөм түрүндөгү макал-лакаптардын түзүлүшү жөнөкөй сүйлөмдүн эсебинен канчалык кеңиген сайын, андагы жөнөкөй сүйлөмдөр составы жагынан ошончолук кыскара берет. Айрым сүйлөм мүчөлөрү түшүрүлүп, айрым сүйлөм мүчөлөрүнүн калган жөнөкөй сүйлөмдөр үчүн да орток болуу учурлары көп кездешет, же бир составдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдүн көп катышуусу да дал мына ушуга байланыштуу болуусу мүмкүн. Мисалы, *Отту үйлөй берсең – өчүрөрсүң, коңиуну күнүлөй берсең – көчүрөрсүң. Конок бир күн консо – кут, эки күн консо – жут. Акырын бассаң – аксак; катуу басаң – таскак.* Келтирилген сүйлөмдөрдүн биринчисинде сүйлөмдүн ээси, кийинкилеринде баяндоочтору кыскартылып берилгендигин байкоого болот.

Ошентип кыргыз тилинде салыштырма маани компоненттүү курулуштагы макалдарда да кенен туюндурулуп, салыштырыла айтылуучу ойлорду бир топ так, даана, элестүү, жеткиликтүү берүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болот.

Адабияттар:

1. Гапаров С. Кыргыз макал, лакаптарынын синтаксистик түзүлүшү. - Фрунзе: Мектеп, 1979. - 140-б.
2. Лазутин С.Г. Русский фольклор. - Л., 1971. - 358 с.
3. Макалдар жана лакаптар. - Жыйнап түз. Садыкулова А. Б., 2013. - 414-б.